

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Imagines agentes : geheugenboeken en de
organisatie van kennis in de Neolatijnse literatuur**
Enenkel, K.A.E.

Citation

Enenkel, K. A. E. (2005). *Imagines agentes : geheugenboeken en de organisatie van kennis in de Neolatijnse literatuur*. Leiden University, Faculty of Arts. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4314>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4314>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

***Imagines agentes*: geheugenboeken en de organisatie van kennis in de Neolatijnse literatuur**

Rede uitgesproken door

Prof. dr. K.A.E. Enenkel

bij het aanvaarden van het ambt van bijzonder hoogleraar,
vanwege de Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen,
op het gebied van Neolatijnse letterkunde,
aan de Universiteit Leiden,
op vrijdag 28 januari 2005

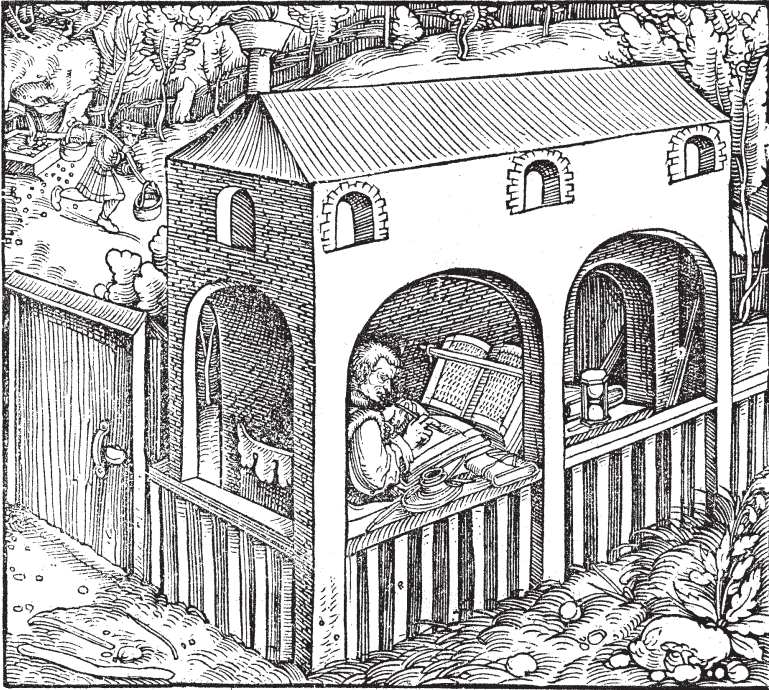
Mijnheer de Rector Magnificus,
Geacht curatorium,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

Mijn betoog zou geen beter begin kunnen hebben dan bij de architect van het Humanisme, Francesco Petrarca. Bij de voorbereiding van onze Leidse conferentie ter gelegenheid van Petrarca's 700e geboortejaar kwam naar voren dat één van zijn werken, de *Rerum memorandarum libri*, in het moderne onderzoek volstrekt buiten de boot gevallen is.¹ Dat is vreemd omdat in dit werk essentiële aspecten van de Neolatijnse cultuur behandeld worden. De titel duidt dit al aan: het gaat om een geheugenboek. Het legt informatie vast die van bijzonder belang is, kennis die de intellectueel altijd paraat moet hebben. Dat juist het geheugenboek is vergeten, is een opvallend feit. Blijkbaar is er sprake van discontinuïteit: het huidige intellectuele bedrijf heeft er kennelijk moeite mee aan het geheugen een essentiële waarde toe te kennen. Houdt dit verband met de elektronische registratie-media, die na de Tweede Wereldoorlog steeds krachtiger zijn geworden, in het bijzonder met de pc-revolutie in de laatste 20 jaar? Het is een feit dat wij door de elektronische media voortdurend uitgenodigd worden ons geheugen uit te besteden. Dat begint op de basisschool en zet zich voort tot op de universiteit. Ons wordt telkens gesuggereerd: informatie hoeft je niet te onthouden, die zoek je wel op. Het lijkt om een onbelangrijke, zuiver praktische aangelegenheid te gaan. In feite is echter de formatie van onze geest en onze combinatorische en creatieve werkwijze in het geding.

In moderne studies over creativiteit – neem het inspirerende boek van de media-wetenschapper en econoom Brodbeck² – kom je gek genoeg de begrippen geheugen of herinnering niet tegen, en dit terwijl men wel met concepten als “spelen met bekende bouwstenen”, “aandacht”, “concentratie” en “verbeelding” werkt, allemaal concepten die uitstekend op *memoria*-processen van toepassing zouden kunnen zijn.³ Het vergeten van het geheugen is een boeiende mainstream-ontwikkeling die tot de tegendraadse vraag uitnodigt, hoe het anders zou kunnen. Ofwel: op welke manier functioneert *memoria* in andere intellectuele culturen? Ik zal hierbij naar mijn vakgebied kijken, de literatuur en cultuur van het Neolatijnse humanisme, tussen 1350 en 1650. Een interessant gegeven is dat juist midden in deze periode een ingrijpende technische vernieuwing optreedt die met de pc-revolutie te vergelijken is: de uitvinding van het gedrukte boek met de identieke pagina en het daarop steunende zoek-instrument van de alfabetische index.⁴

In het Humanisme bevinden wij ons in een volstrekt andere wereld: men beschouwde *memoria* als de centrale taak van de intellectueel. Het werd als de hoogste plicht gezien de eigen *memoria* via intensieve tekststudie te ontwikkelen en deze vervolgens in literaire of wetenschappelijke werken vast te leggen. Het is opmerkelijk dat de literaire en wetenschappelijke inventie telkens met deze *memoria*-functie vereenzelvigd wordt. Het eindproduct van de inventie, het handgeschreven of gedrukte boek, wordt daarbij vrijwel nooit gezien als vervanging van het menselijke geheugen,

Francisci Petrarche leben/auff das
kürzest begryffen.

Franciscus Petrarca / Der fürtreffentlich vnd
Hochgeleert man/Als Raphael Volaterranus schreibt/ Ist in dem
Doiff Amisa bey Florenz/Nach Christi vnsers lieben Herzensge-
burt/ Tausent Drey hundert vnd im Vierdten Jar / Bey der res-
tierung Papsts Benedicti / des namens des Aylffren / vnnnd des Römischen
Künigs Albrechts von Osterreich/des namens des Erstten/geboren worden.

1. Petrarca-Meister, Petrarca aan het werk in zijn studiolo. In: Franciscus Petrarca, *Von der Artzney bayder Glueck, des guten und widerwertigen*, Augsburg, Heinrich Steyner, 1532, fo. [V]v.

maar veeleer als een tweede geheugen dat vooral functioneert als controle-instantie, als steun- en referentiepunt. De Italiaanse humanist Pier Paolo Vergerio noemt in zijn Bildungstraktat *De ingenuis moribus et liberalibus adulescentiae studiis* het boek een “vast geheugen en algemeen toegankelijk archief van alle kennis” (“certa rerum memoria et scibulum omnium communis apotheca”).⁵ De humanisten probeerden het menselijke geheugen en het tweede geheugen van het geschreven boek zo dicht mogelijk bij elkaar te brengen, door de organisatie van de teksten en door de training van het geheugen.

Nachtmerrie-scenario nr. 1 van de Neolatijnse schrijver is dat de *memoria* zou worden onderbroken, dat er kennis verloren zou gaan. Men vreesde dit als een aardbeving of een vulkaanuitbarsting. De achtergrond van deze vrees is dat de humanisten op grond van hun historische en tekstkritische studies tot de conclusie waren gekomen dat er door allerlei fouten, vergissingen en nalatigheden een ernstige breuk in de cultuur was opgetreden tussen de Oudheid en de Nieuwe Tijd. Het werd door de humanisten als een essentiële taak beschouwd cultuurverlies te voorkomen door de geconstateerde breuk te lijmen. Het typeert het intellectuele bedrijf van de Neolatijnse cultuur dat *memoria* en informatieoverdracht, lezen en schrijven, steeds als eenheid worden gezien. Petrarca formuleert de *memoria*-functie van de eenheid van lezen en schrijven als morele imperatief: het is de centrale taak van de schrijver, personen die in vergetelheid zijn geraakt “op te diepen” of “op te graven” (erueren), deze “nieuw leven in te blazen” (renovare), hen aan een groter lezerspubliek bekend te maken (vulgare) en hen “over te leveren aan het nageslacht” (transmitteren).⁶ Essentieel is: de *memoria* mag nooit onderbroken worden; men moet zich deze personen telkens weer voor de geest kunnen halen.

Het is interessant dat dit kenmerk van de Neolatijnse literaire cultuur, de principiële eenheid van schrijven en lezen, van creativiteit en *memoria*, ook in de iconografie van de humanist zichtbaar wordt. Hiervoor is de “icoon” van de humanist die tijdens het schrijfproces in zijn werkvertrek, de *studiolo*, is weergegeven, van belang.⁷ Een humanist die aan het schrijven is, wordt met minimaal twee boeken afgebeeld: één boek waarin hij schrijft en één boek waarin hij tijdens het schrijfproces leest. Deze iconografie gaat terug tot in de 14e eeuw, en is niet toevallig met Petrarca verbonden.⁸ Omstreeks 1520 heeft de zgn. Petrarca-Meister, een kunstenaar die in Augsburg werkzaam was, een intrigerend portret van Petrarca ontworpen (afb. 1).⁹ Petrarca is weergegeven tijdens het schrijven van zijn spraakmakende werk *De remediis utriusque fortune* (in 1366 voor het eerst verschenen), in zijn studeervertek.¹⁰ Onze blik wordt geleid naar de middelste boog van de loggia waarin de humanist te zien is. De eenheid van schrijven en *memoria*-controle wordt benadrukt door de hechte, geconcentreerde driehoek van het *schrijfboek*, het *leesboek* en het hoofd van de humanistische auteur. Een vergelijkbare beeldconstructie is bij tal van latere humanistenportretten te zien, bijvoorbeeld in het portret van de Zuid-duitsche Neolatijnse dichter Jakob Locher (ofwel Jacobus Philomusus, 1471-1528).¹¹ Het betreft een auteursportret bij de editie van Locher's *Panegyrici ad Regem, Tragedia de Turchis et Suldano* en *Dialogus de here-*

2. Portret van Jakob Locher (Philomusus). Auteursportret in: Jakob Locher, *Panegyrici ad Regem [...]*, Straatsburg 1497.

siarchis uit het jaar 1497¹² (afb. 2). Jakob Locher schrijft zijn gedachten op in een boek dat voor hem ligt terwijl hij tegelijkertijd bezig is met de controle van de *memoria*, hetgeen is aangegeven door het opengeslagen boek op de lessenaar rechts. Hier wordt de beeldconstructie eveneens door de hechte, geconcentreerde driehoek van schrijfboek, leesboek en hoofd van de auteur gedomineerd. Deze driehoek maakt duidelijk: scheppen is kennis ophalen en controleren van de *memoria*.

Hoe functioneert Petrarca's geheugenboek, de *Rerum memorandarum*?¹³ Op welke manier wordt daarin kennis opgeslagen en gepresenteerd? Ten eerste valt op dat het werk als *collectie* is georganiseerd. Zijn structuur doet het meest denken aan de laadjes van een kast van een vroegmoderne verzamelaar. Met een modernere term zou men deze laadjes "vitrines" kunnen noemen. Petrarca's vitrines zijn telkens aan een bepaald thema gewijd. Bijvoorbeeld: vitrine één "vrije tijd en eenzaamheid" (De otio et solitudine)¹⁴; vitrine twee "studie en geleerdheid" (De studio et doctrina)¹⁵, vitrine drie "het geheugen" (De memoria)¹⁶; vitrine vier "creativiteit en welsprekendheid" (De ingenio et eloquentia)¹⁷ enzovoorts. In elke vitrine is een beperkt en welafgewogen aantal objecten tentoongesteld. Elk object draagt de naam van een bepaald historisch persoon. De personen zijn meestal Grieken en Romeinen uit de oudheid, af en toe ook tijdgenoten van Petrarca. Deze objecten zou men ook exempla kunnen noemen, maar exemplum is een diffuus begrip. Het begrip "verzamelobject" geeft veel beter weer waar het eigenlijk om gaat.

Het belang van deze vitrines komt in de Duitse editie die Heinrich Stainer (Steyner), een zeer inventieve en ambitieuze drukker uit Augsburg,¹⁸ in 1541 op de markt heeft gebracht (afb. 3, titelpagina), versterkt tot uitdrukking.¹⁹ Stainer heeft het werk van illustraties voorzien die telkens op de eerste vitrine van het betreffende boek betrekking hebben. Op de illustratie bij vitrine 1 van boek 1 ("ledigheid en eenzaamheid") is het belangrijkste verzamelobject van deze vitrine tentoongesteld, namelijk Scipio Africanus maior (de persoon die aan de rechterkant zit, afb. 4).²⁰ De afbeelding doet ook in ander opzicht sterk aan de opstelling van objecten in vroegmoderne rariiteitenkabinetten denken. Diverse voorwerpen zijn naast elkaar uitgesteld en opgehangen: het hoofdobject is voorzien van een bijschrift (boven het hoofd van Scipio). De afbeelding moet met behulp van de uitgestalde en opgehangen wapens alsmede de uitgestalde boeken Scipio's lijfspreuk weergeven: "ik ben nooit minder ledig dan in ledigheid, en nooit minder alleen dan in de eenzaamheid".²¹ De illustratie heeft de functie de beeldgebruiker deze spreuk nadrukkelijk in te prenten en hem uit te nodigen in ruime zin over het adagium na te denken, zodanig dat in feite de hele inhoud van de vitrine "ledigheid en vrije tijd" aan bod kan komen. Het proces van memoria en meditatie waartoe de lezer door de afbeelding wordt aangezet, wordt in het portret van de schrijver (links boven) gespiegeld. Hiervoor is wederom de driehoek *schrijfboek* (namelijk de *Rerum memorandarum libri*) – *leesboek* (de antieke bron) – hoofd van de auteur (Petrarca) doorslaggevend. De auteur "herinnert" zich de informatie door hem met behulp van het leesboek te controleren en "transcribeert" de informatie in het schrijfboek, de collectie *Rerum memorandarum libri*. In het concrete geval

DE REBUS MEMORANDIS.

Petrarcha
Franciscus
der Hochgeleert vnd weitber-

rümpet Orator vnd Poet / von allerhandt fürtrefflichen
handlungen / so sich von anbegin der Welt wunderbarlich zůgetragen vnd
begeben haben / wol würdig / daß sie in ewige zeit nimmer in vergeß gestellt/
dergleichen auch in Teutscher Sprach vor nie gesehen / gehört noch ge-
redt worden. Zehnder auffß fleißigst vnd herrlichst auß dem
Latein inns Teutsch gebracht durch M. Stephanum Vi-
gillum Pacimontanum / vnd mit schönen Fi-
(Am J. 1566) guren gezieret.

Hierfür seindt kommen der sieben Weisen in Grecia
Sprichwörter / künstlich in Reimen / durch den sinreichen
Poeten Casparum Bruschium / gestellt.

Allen Stenden vnd Menschen ganz lässig / kurzweilig /
vnd nützlich zulesen.

CVM CAESARIS MAIESTATIS GRATIA
et Privilegio habet.

Frankfurt am Meyn /
Vnß Christian Egenolffs seligen Erben.
M. D. LXVI.

3. Franciscus Petrarca, *De rebus memorandis* [...], Frankfurt a.M., Christian Egenolff
1566, titelpag.

heeft Petrarca de informatie uit het derde boek van Cicero's *De officiis* opgediept (III,1,1), zoals hij zelf in de tekst aangeeft.²²

De inspiratie om een dergelijke collectie samen te stellen heeft Petrarca opgedaan bij de Romeinse redenaar Valerius Maximus uit de 1^e eeuw n. Chr.²³ In het voorwoord bij zijn *Factorum et dictorum memorabilium libri* (geschreven tussen 32 en 28 v. Chr.) stelt Valerius dat het verzamelen van op verschillende plaatsen opgeslagen informatie voor hem centraal stond.²⁴ Dat wat in allerlei werken verstrooid opgeborgen is, brengt hij op één plaats, in één laadje of vitrine bijeen. Valerius' laadjes zijn – zoals die van Petrarca – telkens gewijd aan één bepaald thema. De thema's komen uit de leefwereld van de Romeinse bovenlaag, die zich dominant bezighield met politiek, administratie en oorlogvoering. Het gaat dus om toegepaste ethiek op deze gebieden. Valerius wilde met zijn verzameling vooral de gebruiker van dienst zijn; dat brengt met zich mee dat toegankelijkheid en overzichtelijkheid op de voorgrond staan. Om die reden zijn zijn objecten of lemma's bijzonder kort, beslaan meestal slechts enkele regels. Als gebruikers had Valerius redenaars en schrijvers voor ogen.²⁵ Ook hij ging uit van de hechte liaison van creativiteit en *memoria*. Zijn collectie functioneerde als ondersteunings- en referentiepunt van het "werkgeheugen" van de schrijver. Ook zijn verzameling is dus een geheugenboek.²⁶

Het is interessant Petrarca's verzameling met die van Valerius te vergelijken. Ten eerste valt op dat Petrarca's collectie een andere *Gesamteindruck* maakt. Petrarca verzamelt vanuit een andere interesse. Hij focust zeer gericht uitsluitend op de leefwereld van de intellectueel. In plaats van ethische categorieën verzamelt hij vrijwel uitsluitend cognitieve onderwerpen. Het is als statement op te vatten dat hij juist met de anti-categorie van de Romeinse politieke bezigheid begint, namelijk met "otium" – "vakantie", "vrije tijd", "ledigheid". Petrarca presenteert zich niet alleen als de nieuwe Valerius, maar tegelijkertijd ook als een totaal andere Valerius, in zekere zin een anti-Valerius. Petrarca schiet daardoor geenszins tekort als "Klassizist" en imitator van klassieke werken, zoals Kessler veronderstelde.²⁷ De creatieve vrijheid die Petrarca voor zichzelf opeist, is juist een kenmerk van een zeer geslaagde *imitatio*.

Dat brengt ons bij de vraag welke functie Petrarca's verzamelobjecten hebben. Bij Petrarca spelen verinnerlijkings- en meditatieprocédés een veel grotere rol. Twee aspecten vallen meteen op. Ten eerste is de gemiddelde omvang van Petrarca's verzamelobjecten groter: in plaats van enkele regels vaak één pagina of meer. Ten tweede wordt de opgeslagen kennis door Petrarca nog veel meer verpersoonlijkt. Men zou kunnen zeggen: kennis en personen worden vereenzelvigd. De personen krijgen bij Petrarca veel meer reliëf en daardoor een nadrukkelijke presentie. Het komt meer dan eens voor dat zo'n lemma in de richting van een korte biografie oprukt.²⁸ Petrarca's verzameling lijkt op een galerij van portretten. In dit opzicht is het verhelderend naar de vroegmoderne verzamelpraktijk te kijken: juist portretten vormen een belangrijke verzamelcategorie in Kunst- und Wunderkammern.

De formele en de inhoudelijke tekstpresentatie laat zien hoe kennis met personen werd vereenzelvigd. Petrarca treedt de personen in zijn tekst letterlijk tegemoet. Hij

I

Erste Bedenck Buch Fran- cisci Petrarche des Hochgeleerten Dratom vnd Poe- ten / Von wunderbarlichen handlungen / wie etlich hohe / treffentliche / auch geleerte Leute / haben ire eugene lust / freude / vnd kurzweil / an stillen / rü- wigen vnd öden orten gehabt / damit sie sich in aller tugent / fleiß vnd erbarlichen leben üben / vnd derselben so vil tieffer nachsinnen möchten / &c.

Was der Leerer durch das rüwige vnd stille ort verstanden
haben wil / vnd wie dasselbig in zwen weg möge gehehlt
werden / wirt hie in diesem ersten Ca-
pitel genelt.

Cap. I.

Dieweil vnd ich mich hin vnd her
wol bedencke / vnd mein ganzes leben recht betrach-
te / befunde ich / das ich allein die zeit in freud vnd kurz-
weil gelebt habe / darinn ich ganz allein vnd rüwig
gewest / derhalben mich nit vnbilllich bedunckt / das
mich gleich disß mein Buch / hie also von der rüwig-
keyt / mißse / vnd stille anzudehen / nicht fürnemlich
darumb allein / das ich bey mir selbst empfunden vnd
vermerckt / wie es mir vil güte / trosts / vnd meinem

4. Franciscus Petrarca, *De rebus memorandis* [...], Frankfurt a.M., Christian Egenolff 1566, p. I (begin van boek I, hoofdstuk 1).

heeft het bijvoorbeeld over de geografische locus van de ontmoetingen.²⁹ Meer dan eens construeert hij ook een specifieke samenhang tussen de personen.³⁰ Bij Valerius heb ik een dergelijke benaderingswijze niet kunnen vaststellen. Voorts streeft Petrarca ernaar om een inzichtelijke of tot de verbeelding sprekende volgorde van de personen aan te brengen: daarvoor gebruikt hij bijvoorbeeld de sociale hiërarchie: de personen lopen in een stoet met vooraan de leiders in de hiërarchie, dan de minderen – eerst keizers, dan senatoren, dan gewone burgers. Tot de verbeelding spreekt dat Petrarca de personen vaak in paren heeft gerangschikt. Dat doet denken aan de manier waarop in de 14^e eeuw stoeten en intochten waren georganiseerd, ofwel bij hoofse feesten ofwel in het klooster. Een voorbeeld: in de stoet “Studie en geleerdheid” (“De studio et doctrina”) lopen voorop als eerste paar: Julius Caesar en keizer Augustus; achter hen het paar Varro en Cicero;³¹ de historiograaf Sallustius is uniek, dus hij moet alleen lopen; achter hem loopt het paar Plinius de Oudere en Livius, de historiografen;³² zij worden gevolgd door twee toneelspelers – een lagere sociale categorie – Roscius en Esopus.³³ Ook uit de formele tekstpresentatie, de layout, blijkt de vereenzelviging van kennis en personen: bijvoorbeeld krijgt in de handschriften van de *Rerum memorandarum libri* elk object als titel de naam van een persoon. In het handschrift Biblioteca Medicea Laurenziana, XXVI sin. 9 is het twaalfde verzamelobject van het laadje “de toekomst voorspellende dromen” te zien. Het object draagt de opschrift (Überschrift) “Seneca”, voorafgegaan door en paragraafteken (afb. 5). In de gedrukte uitgaven wordt deze layout-oriëntatie versterkt: voor de naam (het opschrift) wordt bijvoorbeeld een hele regel gereserveerd en hij wordt gecentreerd en in blokletters gedrukt, zoals in de Basel-editie van 1554 (afb. 6, p. 455). Het voorbeeld laat zien dat het tekstbeeld op deze wijze op een verzameling ‘personen’ lijkt: op pagina 455 vallen onmiddelijk in het oog: CHRYSIPPUS; CLEANTES (sic); ISOCRATES; SOPHOCLES; DIODORUS en SOLON.

De veréenzelviging van tekst en persoon staat in dienst van de *memoria*. Een persoon kan beter in het geheugen worden vastgelegd dan abstracte kennis en is dus ook beter op te roepen. Dat geldt al helemaal als er sprake is van een stoet van personen in hiërarchische volgorde, gerangschikt in paren, en bovendien voorzien van een nummer, zoals in het Florentijnse handschrift Biblioteca Medicea Laurenziana te zien is (afb. 5). In de marge naast het opschrift “Seneca” staat nr. “12”. Een tekst die men in deze organisatievorm tot zich heeft genomen kan men later, ook om twee uur ’s nachts in bed, weer oproepen. Ik heb dit geprobeerd en waarempel, het werkt. Zonder tekst voor me weet ik: Seneca is nummer twaalf in de stoet “de toekomst voorspellende dromen”, Cicero nummer drie in de stoet “ledigheid en eenzaamheid”, Augustus nummer twee in de stoet “studie en geleerdheid” enz.

Op deze plaats moet mij een opmerking over de methode van het uitgeven van teksten van het hart. Naar mijn smaak moet ook een aloude discipline als het uitgeven van teksten rekening houden met moderne ontwikkelingen in de literatuurwetenschap. Genette heeft nog niet zo lang geleden de aandacht op het verschijnsel paratekst gevestigd.³⁴ Parateksten spelen voor de tekstperceptie een zeer belangrijke rol.

et modesto. Sed i. tunc catho. aures demissas. et al. cu. an. si. l. ubi. ex
 p. uol. uestigia. p. s. s. flagellu. a. u. u. e. d. i. e. a. 3. t. h. o. s. p. m. o. s. a. u. g. u. s. t. i.
 p. a. d. e. q. u. e. p. o. u. e. r. e. n. o. b. i. t. n. o. t. u. a. u. u. e. t. s. i. m. o. x. p. r. u. e. f. a. c. t. u. s. a. s. s. i. d. u. s.
 addux. u. i. s. s. e. r. a. t. h. u. i. c. e. x. i. o. p. i. n. a. t. o. g. l. o. p. l. a. t. e. c. y. c. l. o. r. e. e. t. q. p. s. o. p. n. i.
 u. i. d. i. s. s. e. a. s. s. u. i. t. ¶ Et qm. t. u. l. l. i. u. s. c. e. l. s. i. b. u. s. i. s. s. u. e. c. a. s. u. s. q. e. i. d. e. 7. a. b.
 i. p. o. s. e. p. t. e. d. i. u. s. s. o. p. n. i. r. e. f. e. r. e. d. u. e. e. e. x. u. l. p. u. a. q. d. e. x. i. l. u. s. g. l. o. s. u.
 d. i. c. a. m. u. s. o. u. p. r. i. e. d. e. n. m. e. n. t. 7. i. n. u. l. l. a. q. d. a. m. o. r. a. t. h. e. s. c. u. s.
 p. l. m. l. t. u. n. o. c. t. u. s. o. b. d. o. u. i. s. s. e. t. s. o. p. n. i. a. u. t. i. c. o. m. u. t. a. t. o. s. a. c. m. e. s. t. r. o. 7.
 d. i. s. t. i. c. t. o. s. e. n. a. t. u. s. o. c. c. u. r. s. s. e. s. o. q. u. a. u. t. a. u. r. e. a. 7. i. n. s. i. g. n. i. s. u. l. a. i. b. u. s.
 o. r. n. a. t. u. s. a. c. s. o. l. l. i. c. i. t. e. p. a. u. c. i. a. t. u. s. q. d. i. e. a. s. o. l. i. t. a. t. h. e. s. a. g. e. t. a. u. d. i. t. a. c. i.
 e. o. g. i. t. a. q. c. i. u. i. t. i. u. u. a. q. e. u. i. n. l. t. u. s. e. x. p. u. l. s. i. s. s. e. t. f. a. l. l. a. i. t. e. q. s. o. l. a.
 t. e. c. u. r. p. u. i. s. s. e. e. t. d. e. x. t. a. 7. l. u. c. o. i. p. p. r. i. o. t. r. a. d. i. d. i. s. s. e. t. p. d. u. c. e. d. u. i. m. o.
 m. u. n. d. u. s. s. u. u. s. q. l. l. i. c. i. t. e. f. o. r. t. u. m. e. l. l. o. i. s. u. l. l. i. s. t. a. e. a. q. s. e. u. i. s. s. e.
 p. q. e. t. e. d. l. e. c. t. a. t. u. s. f. e. l. i. t. i. d. e. e. t. e. u. e. t. u. s. q. u. a. t. u. s. i. o. p. n. i. s. f. a. c. t. u. s. q. u. i.
 m. a. r. y. m. o. n. e. m. e. n. t. o. s. i. e. i. e. d. e. i. o. u. s. m. a. i. d. a. n. a. s. s. u. o. r. e. d. u. i. t. m. a. g. i. s. t. r. u. s.
 o. c. c. u. s. s. i. m. u. s. f. e. n. a. t. u. s. q. u. l. t. u. s. f. e. n. a. t. u. s. e. i. c. ¶ Et qm. u. i. u. d. o. c. u. s. s. i. b. u. s. d. e.
 f. a. c. t. e. m. i. t. i. s. s. i. o. s. o. p. n. i. u. s. a. t. t. i. g. i. t. q. d. a. t. e. u. i. u. p. i. t. u. s. d. i. p. i. o. a. c. f. e.
 i. o. c. i. p. n. a. p. e. s. o. p. n. i. a. u. i. t. a. t. i. g. a. ¶ Seneca.

12.

Annecius seneca i. a. t. e. senator. n. o. a. d. a. u. d. i. o. s. p. n. o. c. t. e. a. d. m. a.
 g. i. s. t. r. u. s. n. e. r. o. i. s. a. d. h. u. c. p. u. e. r. i. 7. q. b. o. e. i. d. o. l. i. s. s. p. e. d. a. t. u. s. a. s. s. u. p. t. u. s.
 n. o. c. t. e. s. t. a. t. i. p. r. i. s. o. p. n. i. a. s. s. e. d. a. ¶ G. g. a. l. i. g. u. l. a. c. u. t. p. r. i. e. s. f. u. d. i. s. s. i. a.
 c. r. u. d. e. l. i. t. u. s. d. i. g. n. u. s. e. x. i. t. u. i. u. e. r. i. a. t. s. e. d. i. s. t. i. p. l. 3. h. i. e. p. o. t. u. i. t. e. x. p. e.
 r. e. c. t. a. d. m. i. t. t. a. t. n. o. m. p. m. u. t. a. t. i. t. s. e. u. u. a. d. d. e. t. e. c. t. i. n. e. r. o. i. s.

De multo an. i. p. n. c. i. p. a. t. e. s. p. e. i. p. e. r. i. a. c. h. a. u. a. n. e. r. o. i. s.
 p. s. e. c. u. t. p. n. o. c. t. e. a. u. d. i. t. e. u. i. s. s. e. u. i. t. t. u. s. d. a. c. s. u. s. f. e. c. u. d. i. o. i. s.
 f. o. r. t. u. p. r. i. m. o. r. d. i. f. o. r. e. c. u. p. m. u. n. e. r. o. n. i. d. e. n. s. e. u. i. t. A. u. s.
 s. e. t. q. d. c. u. m. a. n. e. f. e. c. u. r. e. o. g. i. t. u. s. i. a. t. r. i. u. e. x. i. t. o. b. r. u. i.
 h. u. i. t. m. e. d. i. c. u. s. d. e. t. e. i. m. a. l. i. b. h. y. n. t. e. s. q. u. e. t. e. e. u. e. r. i. a. t. n. e. a. i.

p. ad u. d. i. s.
 si e. e. n. t. i. o. p. n. i. s.
 sig. e. u. i. s.

o. m. a. g. i. s. t. r. u. s. h. u. i. t. e. x. p. e. a. u. s. a. d. m. i. n. i. s. t. r. u. s. q. m. i. a. g. a. l. i. g. u. l. e. s. i. l. i. s. e. u. a. s. i. t.
 n. e. r. o. i. u. n. a. l. t. e. s. i. i. d. e. q. d. a. n. o. t. a. l. i. s. a. b. i. f. e. i. s. u. i. d. i. e. h. i. c. a. d. i. p. a. r. o. y. s. p.

5. Francesco Petrarca, *Rerum memorandarum libri*. Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, cod. XXVI, sin. 9, fo. 76r.

Mijns inziens moet de moderne tekstuitgever van dit inzicht profiteren, hij moet ook de parateksten in zijn editie opnemen.³⁵ Hoofdstuktitels, hoofdstuk- en paragraafnummeringen horen beslist bij deze parateksten. Zij kunnen waardevolle informatie bevatten over de functie en het gebruik van de teksten.³⁶ De moderne tekstuitgever van de *Rerum memorandarum*, Billanovich, heeft met harde hand een nieuwe nummering ingevoerd die de oude wegvaagt: in zijn telling draagt Augustus nummer dertien, hoewel hij helemaal vooraan moet lopen in de stoet “studie en geleerdheid”, en draagt de Seneca van de dromen nummer tweeënvijftig. Nummer tweeënvijftig waarvan? Hier gaat het niet meer om een feestelijke stoet, maar om een onpersoonlijke en derhalve nauwelijks te onthouden telling, zoals in een telefoonboek. Op deze manier raakt natuurlijk een geheugenboek volledig in de war.

Petrarca's presentatie van kennis door middel van personen verschilt nog in een ander opzicht van Valerius. De titels van de werken leveren een indicatie: Valerius gebruikt de vorm “memorabilia”. Dit geeft een optie aan: dat wat men zich indien nodig kan herinneren. Petrarca gebruikt “memoranda”, het gerundivum, een vorm met een veel sterkere betekenis: dat wat men zich *moet* herinneren. Waar het om gaat is dat er bij hem een *wezenlijke* herinnering in het geding is, het om kerngedachten gaat.

Precies dat is nu de functie van de portretten: de portretten moesten leiden tot een diepe verinnerlijking van de kerngedachten van de humanistische leer. Het portret doet letterlijk iets: het roept een gedachte op en stuwt hem voort. Voor een begrip van deze functie is een term uit de kunstgeschiedenis bijzonder zinvol, namelijk het *Andachtsbild*. Bij het *Andachtsbild* gaat het om een type religieus kunstwerk, dat met name in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd wijd verspreid was. Het zijn meestal schilderijen in klein formaat of beeldjes, die in de privé sfeer werden gebruikt bij de verrichting van het gebed of religieuze meditatie.³⁷ Deze *Andachtsbilder* hebben de functie gebed en meditatie op te wekken, aan te sturen en vorm te geven. De beelden “doen” dus inderdaad iets. Om die reden gebruikt men in dit verband ook het Latijnse begrip *imago agens*. De humanisten waren als actieve participanten in de religieuze cultuur met dit verschijnsel natuurlijk volledig vertrouwd. Het komt overigens geregeld voor dat *Andachtsbilder* juist in humanistische studeerkamers geplaatst werden. Bijvoorbeeld zien we op Vittore Carpaccio's schilderij van de studeerkamer van de humanist Bessarion (“Visioen van de H. Augustinus”) op de achterwand een privé-altaar met een *Andachtsbild*, een statuette van de herren Christus.³⁸

Wat is nu de samenhang met Petrarca's geheugenboek? Welnu, Petrarca behandelt zijn portretten van antieke personen dikwijls als *Andachtsbilder*. Ik geef u een voorbeeld: in de vitrine “Studie en geleerdheid” bevindt zich het portret van de Romeinse schrijver en geleerde Marcus Terentius Varro. Petrarca spreekt Varro rechtstreeks en vertrouwelijk, in de tweede persoon toe,³⁹ alsof Varro een heilige was op een *Andachtsbild*. Ook geeft Petrarca, zoals in een gebed, een opsomming van de verdiensten en bijzondere prestaties van deze Romeinse heilige van de geleerdheid.⁴⁰ Heiligen verrichten natuurlijk wonderen. Zo ook Varro: hij heeft zo veel gelezen, dat het verba-

Rerum memorand. Lib. IIII. 529

Potuit experectus admirari. At non multò post, mutati seu uerius detecti Neronis mores, & omnis humanitatis experts animus, admirationem substulerunt, quia tam Caligulae similiis euasit Nero, non alter, sed ille idem, quodammodo reuersus ab inferis uideretur. hinc ad imperatorum somnia reuertor.

VESPASIANVS.

Vespasianum somniasse ferunt, stateram in medio uestibulo palatii pari libramine appensam, & in lance altera Claudium & Neronem, in altera sese ac Titum & Domitianum filios suos stantes animaduertisse. quod non prius intelligi potuit quam omnibus diem functis, annotatum est eodem numero annorum, illos duos, & hos tres imperasse. idem multo ante nullam principatus spem in peregrinationem Achaicâ Neronem profectus, per noctem audire uisus erat, tum sibi ac suis foecundioris fortunæ primordium fore, cum primum Neroni dens erutus fuisset. quod cum secum recogitans in atrium exiret, obuium habuit medicum, dentem in manibus habentem, quem tunc ererat Neroni, atque uero ostentantem sibi somnium fortunatum fecit. Per eosdem enim dies ad compescendam Iudeæ rebellantis insolentiam, Vespasianus quo nullius aptior tantæ rei uidebatur, cum exercitu missus est, isque sibi & suis haud dubie primus ad imperium gradus fuit.

GALBA IMP.

Galba quidem Tusculanæ Fortunæ templum superstitiosè colere consuetus, ad ornamentum eius monile margaritis ac gemis pretiosissimis intertextum, ex omnibus thesauris suis extruxerat: mox mutato consilio, Capitolinæ Veneris celebrioribus aris imposuit dedicauitque, secuta noctis quies imaginem sibi Fortunæ turbatoris obtulit statuto, se frustratam munere lamentantis minasque testantis, se quoque cum suis muneribus abituram, quo ille tremefactus somnio, & si placare minas sacris frustra nisus, paucis diebus interiectis, uita & imperio spoliatus, abeuntem tenere non potuit Fortunam.

OTTHO CAESAR.

Hunc successor eius Ottho grauiter urgentem, & insequentem, hostiliter per noctem uidere uisus traditur, eaque specie tam terribus, ut flens largiter, & à cubiculo in terram prolapsus, adhuc dormiens à cubicularijs inuentus sit: at ne etiam huius terror uanus uideretur, hic quoque sacris nec ne quicquam placare conatus, offensi prædecessoris animam, paucis post diebus & uita & solio præceps, dignum illi supplicium rependit.

CASSIVS PARMENSIS.

Aeq; tristis ac terrificæ, nec latioris exitus Cassij Parmensis quies, post bellum Asiaticum, uisito cui anxie seruierat Antonio, Anconæ, quo desperatis rebus se contulerat, per noctem dormiens, quandam immensi corporis & Aethiopicæ nigrioris insuetaque prorsus deformitatis hominem, in cubiculum suum ingredientem cernere uisus est, & stupefactus, aspectu eodè, Quisnam foret inquirere. Ille autem nescio quid horronum Græco murmure respondit se, quo metu somnum frangente trepidantem, seruos suos exciuit, quis ea specie thalamum irrupisset interrogans: quibus aperte negantibus, quempiam intrasse, curis æger rursus somno succubuit. & eadem uisione iterum experectus & terribus, illato lumine seruos lectum circumlittere præcepit. nocturno pauori diurnus successit dolor, per eosdem enim dies ab Aug. Cesare, quem communi insectatione non contentus, nominatim grauius maledictis irritauerat, capite multatus est.

ARTERIVS RVFVS.

Hic subnectam Arterij Rufi equitis Romani somnium, quo nullum certius, hic dicitur fortè ludus gladiatorius fieret, Syraculis habitans, à quodam se somniauit interficî. Id somnium dum amicis luce proxima in confessu spectaculi recitaret: unum par in septa ludorum immisissum est. quod ut conspexit Arterius dirigit, & alterum ex his esse, de quo somniauerat testatus, abire se uelle ait: amici credulitatem pauoremque iridentes, ut maneret coegerunt. Ecce autem confertis illi manibus, in extremam citi partem urgendo ac nitendo peruenierant, ubi tunc is ipse qui timebatur, summa uicoreptum aduersarium strauit humi, ac superincumbens dum in omnes partes se uersanti & uicium declinanti, mucronem

11
nitiur

6. Francesco Petrarca, *Opera quae extant omnia*, Basel, Henrichus Petri, 1554, p. 529.

Layout van de *Rerum memorandarum libri*.

zingwekkend is dat hij ook nog tijd overhield om te schrijven; hij heeft zo veel geschreven dat nauwelijks iemand dit ooit allemaal kan lezen.⁴¹

Wat is nu het effect van deze *Andacht*? Een bezinning op de grondbeginselen en basiswaarden van het humanisme. Varro werkt als een *imago agens*. De *imago agens* stimuleert de beschouwer zich de intensiteit voor de geest te halen waarmee men moet schrijven en studeren, schrijven en lezen, schrijven en verzamelen.

De wijze waarop Petrarca in de *Rerum memorandarum libri* kennis organiseert, is kenmerkend voor de humanistische cultuur. De zo belangrijk geachte *memoria* werd door speciale geheugenboeken ofwel *Commonplace books* gesteund en gevoed. Het is eens te meer kenmerkend dat in het moderne onderzoek deze *Commonplace books* tot voor kort sterk werden verwaarloosd. Pas Ann Moss heeft met haar inspirerende boek de aandacht op deze tekstsoort gevestigd.⁴² Ik heb me erover verbaasd dat in dit standaardwerk Petrarca's *Rerum memorandarum* niet wordt behandeld. Dit werk zet volgens mij namelijk de toon voor latere Neolatijnse *commonplace books*. Ik zal dit duidelijk maken aan de hand van een ander belangrijk *Commonplace book* dat eveneens nog onvoldoende is bestudeerd, de voor het eerst in 1520 in Parijs gepubliceerde *Officina Textoris* – vrij vertaald: *Weverij* – van de Franse humanist Ravisius Textor.⁴³

Overigens is de notie *commonplace book* een beetje ongelukkig omdat zij de aard van de kennis en de manier waarop in deze boeken kennis wordt georganiseerd, niet goed weergeeft. Iets dat gemeenplaats heet, lijkt bij voorbaat oninteressant, onopmerkelijk en saai. In feite is echter niets minder waar: een *common place* bestaat vaak juist uit zeer opmerkelijke informatie. Daarbij komt dat de functie van het *commonplace book* vaak eenzijdig tot het schoolonderwijs wordt gereduceerd. Ik wil dit type boek het schoolonderwijs helemaal niet ontnemen, maar volgens mij speelde het wel degelijk ook een grote rol in het denk- en schrijfproces van de volleurde humanist. Met name doel ik hier op aspecten die specifiek met het verzamelen te maken hebben. Bijvoorbeeld wil elke verzamelaar objecten bezitten die zo zeldzaam mogelijk zijn. Het verzamelen van rariteiten en curiosa is niet uitsluitend tot de notie “pedagogisch” terug te brengen. Het is dan ook onvoldoende dat de *Weverij* van Ravisius Textor slechts als werk wordt beschouwd dat met het oog op de behoeften van de schoolleerling is samengesteld.

Reeds het begin van het werk duidt op iets anders. Het begint namelijk met een meer dan twintig folio-bladzijden lang hoofdstuk over zelfmoord, waarin Ravisius het verpletterende aantal van eenhonderdeenenzeventig voorbeelden van zelfmoordenaars heeft verzameld.⁴⁴ Ik kan me niet voorstellen dat dit in de eerste plaats aan de behoeften van de leerling tegemoet komt. Volgens mij moet de *Officina Textoris* veel eerder beschouwd worden als een literair rariteitenkabinet, dus: in zijn eerste sectie worden merkwaardige doodsoorzaken verzameld. De verzamelobjecten zijn, zoals in de collectie van Petrarca, zorgvuldig genummerd. De verbinding met getallen ondersteunt ook hier de *memoria*. In Ravisius' vitrines treffen wij vele rariteiten aan: “dood door everzwijn”⁴⁵ heet zo'n vitrine, “dood door leeuw”⁴⁶ “dood door lachen”⁴⁷ of

76 AMANT ALTERNA CAMOENÆ.

Lib. 4.
od. 2, 27-28 *Misce stultitiam consiliis breuem;
Dulce est desipere in loco.*

Animi laxationem, quam breuem Poëta Stultitiam nuncupat, Palladi commendat Occasio.

Hesiod. *Occasio omnium rerum optima.*

Seneca. *Post multa virtus opera laxari solet.*

Vt saltator seu histrio, dum eximium meditatur saltum, non nihil retrocedit:

Valerius
Maximus. *Sic strenui tempestiua laboris intermissione ad laborandū fiunt vegetiores. Id vidit, cui nulla pars sapientiæ obscura fuit, Socrates: ideoque non erubuit tunc, cū interpositā arundine cruribus suis, cum paruis filiolis ludens, ab Alcibiade risus est.*

Inuat interdum

Lib. 2.
Satyr. 3, 48 *Ludere par, impar, equitare in arundine longa.*

Lib. 1.
epist. 6, 15-16 *Insani sapiens nomen ferat, equus iniqui,
Ultra quam satis est, virtutem si petat ipsam.*

Quid. *Otia corpus alunt, animus quoque pascitur illis:
Immodicus contra carpit vtrumque labor.*

FE-

“dood door geslachtsverkeer”⁴⁸. Het laatste kan overigens eveneens niet tot het meest geschikte onderwijsmateriaal voor schoolleerlingen worden gerekend. Dat een Parijzenaar in de 16^e eeuw door “dood door leeuw” of “dood door olifant” zou worden getroffen is natuurlijk niet erg waarschijnlijk. Ravisius’ “exempla” bezitten derhalve niet per se een grote realiteitswaarde. De gemeenschappelijke noemer is dat het om rariteiten gaat. Slechts vijf individuen stierven door everzwijnen, slechts vijf door leeuwen, niet meer dan tien door te veel te lachen en evenveel door geslachtsverkeer. Ex aequo nummer één in het laadje “dood door geslachtsverkeer” zijn de Romeinen Cornelius Gallus (de uitvinder van de elegie) en ene Quintus Heterius, nummer twee is Alcibiades, nummer drie Phaon enz. Het laatste verzamelobject (nummer 9) vormt een recent voorbeeld, Ludovico Gonzaga. De meest rare doodsoorzaak is echter wellicht: “dood door schildpad”. “Dood door schildpad” is zowel uniek als ook onlosmakelijk verbonden met de Griekse tragediedichter Aeschylus. Deze doodsoorzaak is zo merkwaardig dat Aeschylus überhaupt nummer één is in het verzamellaadje “overige doodsoorzaken”.⁴⁹ Wat dat is, “dood door schildpad”, laat ik even in het midden, daar gaat het hier niet over.

Bij Ravisius kunnen de verzamelobjecten eveneens de functie van *Andachtsbilder* of *imagines agentes* hebben. Een goed voorbeeld hiervoor is portret nr. één in de vitrine “zelfmoord”. Het is Lucretia, de Romeinse edelvrouw die zich van het leven beroofde uit schaamte voor de verkrachting die zij onderging. Ravisius zelf deelt ons hier mede dat deze *imago agens* bij hem steeds een medelijden-meditatie opriep die hem zelfs tot tranen bracht: “Telkens wanneer ik aan haar dood denk, kan ik mijn tranen niet onderdrukken” – “Cuius mortis quotienscunque venit in mentem, lachrymis nequeo temperare”.⁵⁰ Natuurlijk is het niet Ravisius’ bedoeling om de werking van de *imago agens* telkens te bespreken. De hoeveelheid verzamelobjecten die hij trots bijeen heeft gebracht zou dit ook niet toelaten. Maar vooral is het voor hem iets heel gewoons, dat dus niet besproken hoeft te worden. Eén keer doet het merkwaardige geval zich voor dat een verzamelobject samenvalt met een van de meest gebruikelijke religieuze *Andachtsbilder*, Christus aan het kruis.⁵¹ Het meditative activeringsgehalte van deze *imago agens* is zo sterk dat Ravisius er niet omheen kan een religieuze meditatie op te zetten, waarin hij zich het lijden van Christus voor de geest haalt.⁵²

De *Weverij* van Ravisius Textor is een zeer uitgebreide verzameling, van in totaal bijna zevenhonderd folio-bladzijden. Op welke manier vond de gebruiker in de collectie zijn weg? In de eerste editie, van 1520, wordt klaarblijkelijk van een intensief gebruik uitgegaan: er is geen alfabetische index. Om de in de vele vitrines opgeslagen kennis operationeel te maken, moest de lezer de verzameling minstens één keer lineair en meerdere keren cursorisch doorlopen. Intensief gebruik is zonder meer van toepassing voor de meeste collecties van de 14e eeuw tot in de eerste decennia van de 16e eeuw. De technische revolutie van het gedrukte boek in het midden van de 15e eeuw heeft dus niet automatisch tot een andere benadering of organisatie geleid. Wel doen alfabetische indices in *Commonplace books* in de loop van de 16^e eeuw hun intrede. Dat gebeurde dan ook met de *Weverij*. De vermeerderde editie van 1532 is

cf. Schoonhov., Embl. 9

"Futura latent" S. TVTE, SI RECTE VIXERIS.

Lib. 2.

Od. 13, 13-20

*Quid quisque vitet, numquam homini satis**Cautum est in horas. nauita Bosphorum**Pænus perhorrescit: neque ultra**Cæca timet aliunde fata:**Miles sagittas, & celerem fugam**Parthi: catenas Parthus, & Italum**Robur: sed improvisa leti**Vis rapuit, rapietque gentes.*} Sect. et.
p. 94

Valer.

Max.

Tx, 12, ext. 2.

Æschylus in Sicilia mœnibus vrbs, in qua morabatur, egres-
sus, aprico in loco reledit: super quem aquila testudinem ferens,
elusa splendore capitis (erat enim capillis vacuum) perinde atque
lapidi eam collisit, vt fractæ carne vesceretur: eoque ictu origo &
principium fortioris tragœdiæ extinctum est.

Menand.

*Imminet autem unicuique hoc quod debet pati.**— fit cæca futuri**Mens hominum fati, liceat sperare timenti.*

Lib. 1.

Od. 28, 7-6

*— nec quidquam tibi prodest**Aerias tentasse domos, animoque rotundum**Percurrisse polum morituro.*

DE

voorzien van een “zeer rijke index” (“index copiosissimus”), zoals de titelpagina vermeldt. De reclametekst belooft hier niet teveel: de index heeft een omvang van liefst 57 folio-columnen. Maar het instrument van de alfabetische index leidde niet automatisch tot het uitbesteden van het menselijk geheugen. De tekstpresentatie zelf laat zien dat er ook sprake is van een tegenbeweging die juist intensief gebruik bevordert en die eveneens juist in de 16^e eeuw optreedt. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om illustraties en het benadrukken van tussentitels. Dit is inderdaad in Stainer’s *Rerum memorandarum* editie uit 1541 het geval. De illustraties en de tussentitels vestigen de aandacht op de afzonderlijke lemma’s en nodigen uit tot een leesgedrag van bladeren en contempleren. De constatering van deze tegenbeweging brengt mij tot mijn laatste punt.

Dit betreft een van de meest inspirerende en meest succesvolle genres van de vroegmoderne tijd, de *emblemata*-literatuur, juist een inventie van de 16^e eeuw. Het bi-mediale genre van de emblematiek, de combinatie van woord en beeld lijkt op het eerste gezicht niets met de hier besproken geheugenboeken te maken te hebben. Maar ik denk dat het tegendeel waar is. Nu heeft het emblematiek-onderzoek een uitgebreide theoretische discussie voortgebracht, die door Albrecht Schöne werd gestuurd. Het is allemaal Schöne en reacties op Schöne.⁵³ Schöne kende in zijn embleemtheorie aan de beelden een verheven ontologische status toe, een “Wahrheitscharakter” en bijzondere “Realitätsgrad”. Het beeld heeft voor hem prioriteit, het verschaft een onmiddellbare Zugang naar de waarheid. Zijn theorie heeft geleidelijk veel kritiek opgeroepen, maar een nieuwe heldere theorie is sindsdien uitgebleven. Eigenlijk weten we niet hoe het zit. Een van de problemen is dat we van de afzonderlijke emblemata-collecties nog veel te weinig weten. Dat geldt met name voor de Neolatijnse emblematiek, en dat betreft in feite het innovatieve hart van de emblematiek. Er ligt op dit gebied voor het Neolatijnse onderzoek een uitgelezen kans.⁵⁴ Het is natuurlijk onmogelijk om in vijf minuten een uitgewerkte en alles omvattende embleemtheorie aan te bieden. Maar ik denk dat het bijzonder verhelderend kan zijn de emblematiek in het kader van de Neolatijnse geheugenboeken te zien. Ik zal dit met behulp van een voorbeeld illustreren.

Dit voorbeeld is genomen uit een embleemboek van een Leidenaar, Otto van Veen’s *Emblemata Horatiana*,⁵⁵ één van de invloedrijkste embleemboeken überhaupt. Schöne weet met dit embleemboek geen raad, ja volgens hem is het niet eens een embleemboek. Het past immers niet bij zijn embleemtheorie en zijn *Idealtypologie*. Volgens de *Idealtypologie* vormt het embleem een hechte en stabiele eenheid van motto, epigram en *pictura*. In Van Veen’s emblemen bevindt zich echter geen duidelijk te identificeren epigram. In plaats daarvan treffen we een variabel aantal tekstfragmenten aan, afkomstig uit Horatius en andere antieke auteurs, proza en poëzie door elkaar, nooit een compleet gedicht, altijd tekstfragmenten (cf. afb. 7, *Emblemata Horatiana*, p. 66). Hoewel Schöne de *Emblemata Horatiana* niet eens in het corpus van embleemboeken opneemt, heeft Van Veen het werk duidelijk wel als embleemboek geconstitueerd. Dat blijkt uit het voorwoord, uit de titel en, ten overvloede, uit

A a

9. Otho Vaenius, Q. *Horati Flacci Emblemata*, Antwerpen, Hieronymus Verdussen, 1607, p. 185.

de rijke receptie in de latere emblematiek. Over de formatie van Van Veens *Emblemata Horatiana* weten we nog veel te weinig. Dat blijkt uit een recente studie van Thoenfer die speciaal aan dit werk gewijd is.⁵⁶ Volgens Thoenfer is Van Veen jaren ermee bezig geweest om de tekstfragmenten te verzamelen. Zij meent dat het verzamelproces vooral tot stand kwam door een nauwgezette studie van de complete Horatius-tekst. Op deze manier zou Van Veen ook op zijn beeld-inventies zijn gekomen: hij zou de werken van Horatius grondig doorzocht hebben om beeld-elementen te traceren.

Volgens mij treft deze uitleg niet de kern van de zaak. De basisidee van de *Emblemata Horatiana* gaat namelijk terug op het commonplace book. Wat Van Veen aanbiedt zijn in wezen kleine verzamellaadjes van commonplaces. De *Emblemata Horatiana* functioneren zelfs op dezelfde manier als een geheugenboek. Als men de tekstfragmenten van Van Veen napluist, blijkt dat ze in grote meerderheid al voorhanden zijn in bestaande commonplace books. Hij hoefde dan ook niet de hele Horatiustekst te excerpteren. Dat hadden anderen lang en breed vóór hem gedaan. De emblemen van Van Veen functioneren inderdaad als *loci communes*. Het embleemboek doet in wezen hetzelfde als het commonplace book.

Kijken we eens naar de beelden. Hetgeen Thoenfer denkt, klopt niet. Het was nooit Van Veen's bedoeling om Horatius' tekst zo nauwkeurig mogelijk af te beelden, door op zoek te gaan naar beeldelementen in de gedichten. Meer dan eens refereren de beelden niet eens naar de tekst van de gedichten. Een voorbeeld is embleem nr. 87 "Tute, si recte vixeris" (p. 184-185; afb. 8 en 9). Deze afbeelding verbeeldt niet de tekst van Horatius, die afkomstig is uit het tweede boek van de Oden (afb. 8),⁵⁷ hoewel hij een mogelijkheid tot verbeelding aanbiedt: bijvoorbeeld een bange zeeman, een soldaat die voor pijlen beducht is, of een Oosterse ruiter die vreest door de Romeinen gevangen genomen te worden. Van Veen is niet geïnteresseerd Horatius beeldaanbod op te pakken. In plaats daarvan illustreert hij de prozatekst uit het geheugenboek van Valerius.⁵⁸ Afgebeeld wordt hier juist "dood door schildpad" (afb. 9).

De tragediedichter Aeschylus zit op een rots buiten de stad Syracuse op het eiland Sicilië, en werkt in diepe concentratie aan een tragedie. Zonder dat hij het weet zweeft boven hem een adelaar met een schildpad. De adelaar wil bij het aanlokkelijke vlees komen; schildpadden zijn lekker. Dus bedenkt hij dat het handig zou zijn om de schildpad op een steen kapot te gooien. Hij gaat op zoek naar een geschikte steen. Plots komt het grote, ronde en prettig kale hoofd van de tragediedichter in beeld. Zo'n kei zocht de adelaar. Adelaars verrichten precisiewerk, hetgeen betekent: "dood door schildpad".

Maar wat is de functie van Van Veens afbeeldingen als het niet gaat om het in beeld brengen van Horatius' tekst? Ze functioneren als *memoria*-beelden. Ze moeten zich vooral onuitwisbaar in het geheugen nestelen. Ik ben er zeker van: volgende week ziet u deze afbeelding nog voor u. De afbeeldingen "doen" dus iets. Ze hebben de taak om de teksten waarmee zij verbonden zijn weer in het geheugen op te roepen en operationeel te maken. Van Veen wilde dat de afbeeldingen als *imagines agentes* zouden functioneren. Van Veens doel was *imagines agentes* te creëren ter verinnerlijking van

de Stoische filosofie. Door het beeld met Aeschylus, de adelaar en de schildpad moesten gedachten ter bestrijding van de vrees voor de dood worden opgeroepen. De *imago agens* zet de lezer direct op het juiste spoor: als de dood in zo'n klein hoekje zit, heeft het geen zin zich er druk over te maken.

Met behulp van Van Veen's *Emblemata Horatiana* kan worden aangetoond dat emblematische collecties als geheugenboeken en commonplace books functioneren. Zonder het als een universele oplossing te willen presenteren, denk ik dat de functie als geheugenboek een van de belangrijkste aspecten van de emblematiek is. Zij verklaart mede het enorme succes van de embleemboeken. Door de illustraties reiken de embleemboeken krachtige en sprekende *imagines agentes* aan, die in staat zijn kennis op te roepen. Tegelijk zijn embleemboeken een voorbeeld van het intensieve gebruik van commonplace books in een tijd waarin de alfabetische index al lang tot extensief gebruik uitnodigde. Embleemboeken zijn een voorbeeld van de tegendraadse beweging: ze willen niet via een index geraadpleegd worden. Ze zijn slow food voor de intellectueel. Ze vragen om een "verinnerlichende Aneignung"; contemplatie en *memoria*. Daarmee hebben zij dezelfde functie als Petrarca's geavanceerde geheugenboek *Rerum memorandarum*.

Na mijn opmerking in de inleiding kan ik natuurlijk niet eindigen zonder een conclusie *extra ordinem*: wat kunnen wij van deze verkenning meenemen naar ons eigen geheugenbeleid?

Een paar aanbevelingen: gebruik de elektronische media naar hartelust en zoveel als je wil, maar ga niet je geheugen uitbesteden. Wees tegendraads. Ontwikkel je eigen geheugen zo goed mogelijk. Des te meer profijt zal je hebben van de elektronische hulpmiddelen. Hou op intellectueel gebied niet van hamburgers en breezers, maar van slow food. *Memoria* bepaalt de structuur en de kwaliteit van je gedachten en uiteindelijk je verbeeldingskracht. Zoek daarom je eigen *imagines agentes*. Wees creatief. Creativiteit en *memoria* gaan samen.

Aan het einde van mijn rede gekomen, wil ik mijn dank uitspreken aan de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen die mij vanwege de Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen tot bijzonder hoogleraar op het gebied van de Neolatijnse letterkunde heeft benoemd. Het is een belangrijk vakgebied dat u op deze wijze ondersteunt; een vakgebied dat zich in de laatste 25 jaar sterk heeft ontwikkeld, nieuwe paden heeft betreden en een spectaculaire hoeveelheid nieuwe, waardevolle informatie aan het licht heeft gebracht. Het Nederlandse onderzoek hoort op het vakgebied van het Neolatijn internationaal gezien tot de absolute voorhoede. Het is voor velen teleurstellend dat dit tot nu toe geen equivalent heeft gekregen in formatieplaatsen aan de Nederlandse universiteiten. In dit licht is het initiatief van de Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen des te meer te waarderen, een waardering die ik ook jegens het College van Bestuur en het Bestuur van de Faculteit der Letteren wil uitspreken, die dit initiatief hebben willen overnemen.

Hooggeleerde Schenkeveld-van der Dussen, hooggeleerde Mout, hooggeleerde Booth, hooggeleerde Fock, ik dank u dat u bereid bent als leden van het curatorium vanwege de Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen zorg te besteden aan deze leerstoel.

Hooggeleerde Booth, beste Joan, wij hebben in de afgelopen vier jaar op een vlekkeloze en voorspoedige, maar vooral heel plezierige wijze samengewerkt. Samen kunnen wij in onderwijs en onderzoek het Latijn van de 3^e eeuw voor Christus tot het einde van de 17^e eeuw na Christus uitdragen. Dat zijn dus 2000 jaar Latinitas. Wij kunnen dus met recht zeggen dat wij een sterk team vormen. Ik verheug mij op de verdere samenwerking met jou en ben er zeker van dat door onze gemeenschappelijke inzet het Latijn ook in de toekomst succesvol zal zijn.

Bij deze woorden wil ik ook jullie betrekken, leden van de sectie Latijn, Stephan, Rogier, Florence, Mark en Hugo. Ik ben blij over jullie enthousiaste en cooperatieve inbreng. Jullie brengen over wat het Latijn moet zijn: geen dode taal, maar levend plezier. De *imago agens* van onze sectie is het embleem LL – *Latijn Leeft*.

Hooggeleerde Heesakkers, beste Chris, het doet mij bijzonder genoegen jou toe te spreken omdat ik, zij het niet formeel, wel vakinhoudelijk jouw opvolger als hoogleeraar Neolatijn aan deze universiteit ben. Je hebt door de aanstekelijke manier waarop je onderwijs en onderzoek hebt verzorgd, aangetoond hoe belangrijk een voorziening Neolatijn aan deze universiteit is. Ik zal mijn uiterste best doen om een waardig opvolger te zijn.

Beste collega's van de opleiding GLTC, ik heb het nagetrokken: dit jaar wordt het twee decennia dat ik in jullie midden mag zijn. Hoewel zo'n lange samenwerking van nature meestal onder de formule "goede en slechte tijden" valt, waren het met jullie vrijwel altijd goede tijden. Ik ben jullie daar ongelofelijk dankbaar voor, des te meer omdat ik mij ervan bewust ben hoe kwetsbaar academische samenwerking is. Wij kunnen trots zijn op onze gemeenschappelijke prestaties en op het feit dat we aan de studenten de meest complete expertise op ons vakgebied kunnen aanbieden. Jullie laten allemaal zien dat wij ons in Leiden niet blindstaren op een fossiele canon van onderwerpen. Onderwijs en onderzoek moeten open zijn en altijd open staan voor nieuwe ontwikkelingen. In ons aanbod houdt de oudheid niet op bij Tacitus, maar strekt zich uit over de vele eeuwen waarin de oudheid als stuwende kracht van literatuur, kunst en wetenschap fungeerde, dus in feite zelfs tot de dag van vandaag. Ik verheug me op de verdere samenwerking met jullie.

Zeer geleerde Van Heck, beste Arie, ik grijp deze gelegenheid gaarne aan om een warm woord van dank aan jou te richten. Jij bent voor mij als student een bijzondere leermeester en stimulator geweest. Je hoort bij de eerste generatie die het Neolatijn in

Nederland groot heeft gemaakt. Ik ben je bijzonder dankbaar voor het feit dat je mijn Neolatijnse interesse altijd hebt ondersteund en met je voorbeeld met de dag hebt versterkt. Je hebt me in de liturgie van de beste handschriftenbibliotheek ter wereld, de Biblioteca Apostolica Vaticana, ingewijd, en, bij alle geleerdheid, laten zien, hoe je in Rome efficiënt voordringt. Jouw adagium “elke druppel bloed moet Latijn zijn, geen spruitjeswater” was voor mij een feilloze leidraad.

Beste collegae Neolatinisten, we mogen ons bezighouden met een prachtig vak dat geweldige mogelijkheden biedt. Bij het algemene publiek is nog veel te weinig bekend dat een groot deel van de Nederlandse literatuur in het Neolatijn is geschreven. Het is aan ons om hierin verandering te brengen. Een veel te groot deel van de Neolatijnse literatuur is nog niet ontsloten. Er is nog veel werk aan de winkel. Ik zal mijn uiterste best doen om samen met jullie aan de slag te gaan.

Beste leden van de kernredactie van *Intersections. Yearbook for Early Modern Studies*, beste Jan, Wolfgang, Richard, Paul, Bruno, Elmer, Henk, Marc en Wim, interdisciplinair onderzoek heb ik altijd als een belangrijke taak beschouwd. Het helpt niet als wij ons hoofd intrekken als de schildpad, en ons in het kleine huisje van ons vakgebied opsluiten. Jullie hebben het bewijs geleverd hoe vruchtbaar interdisciplinaire samenwerking is. Wij hebben vanaf 2001 vier delen tot stand gebracht die er mogen wezen en er staan reeds vijf delen meer op stapel. De samenwerking met jullie is een genot. Wetenschap die swingt.

Beste studenten GLTC, jullie hebben een prachtig vakgebied gekozen, geen toevallig vakgebied, maar een vakgebied dat bijdraagt tot de formatie van jullie geest, een vakgebied voor het leven. Eigenlijk zijn de klassieke talen overal goed voor. Dat blijkt alleen al uit het feit dat classici nooit werkloos zijn. Jullie kunnen dus met een gerust hart vol overgave met jullie studie bezig zijn. Jullie vak vormt geen eilandje van het verleden, maar is een mainstream van de Europese cultuur. Een splitsecond, en het verleden wordt heden. Petrarca, Erasmus, Lipsius en de vele andere Neolatijnse auteurs geven aan hoe het moet. Lees veel, leer veel, onthoud veel en zet het om in boeiende referaten, werkstukken en scripties. Macte virtute.

Ik heb gezegd.

Noten:

1. Karl A.E. Enenkel – Jan Papy (ed.), *Petrarch and his Readers in the Renaissance*, Leiden – Boston 2005; (*Intersections. Yearbook for Early Modern Studies*, vol. VI); vgl. Enenkel-Papy, „Introduction“, 1-11.
 2. K.-H. Brodbeck, *Entscheidung zur Kreativität*, Darmstadt 1995.
 3. Vgl. Brodbeck, *Entscheidung zur Kreativität*, 58-66 („Achtsamkeit“ = Kapitel 4); 31-47 („Struktur der kreativen Situation“ (Kap. 2); 48-57 („Was sind Kreativitätstechniken“ = Kap. 3); „Fünf Methoden der Veränderung“ (319-326).
 4. Karl A.E. Enenkel- Wolfgang Neuber, *Cognition and the Book. Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, Leiden-Boston 2005 (in het bijzonder iudem, „Einleitung“, 1-5; Enenkel, „Ars Antiquitatis. Erkenntnissteuerung und Wissensverwaltung in Werken zur römischen Kulturgeschichte“, 51-123).
 5. In de moderne editie door C. Kallendorf, *Humanist Educational Treatises, ed. and translated by C.K.*, London 2002 (ITRL vol V), 46.
 6. Francesco Petrarca, *De vita solitaria* I,6,7; zie Karl A.E. Enenkel, *De vita solitaria, Buch 1. Kritische Textausgabe und ideengeschichtlicher Kommentar*, Leiden – New York – Kopenhagen – Köln 1990, 96 met commentaar 506-516.
 7. Zie W. Liebenwein, *Studiolo. Die Entstehung eines Raumtyps und seine Entwicklung bis um 1600*, Berlin 1977.
 8. Liebenwein, *Studiolo*, 44-55.
 9. De illustraties van de Petrarca-Meister werden door Heinrich Stainer (Steyner) gepubliceerd in: Franciscus Petrarca, *Von der Artzney bayder Glueck, des guten und widerwertigen*, Augsburg, 1532; zie hiervoor ook de facsimile editie: idem, *Von der Artzney bayder Glueck, des guten und widerwertigen*, herausgegeben und kommentiert von M. Lemmer, Leipzig 1984.
- Over de Petrarca-Meister zie K.A.E. Enenkel, „Der Petrarca des ‚Petrarca-Meisters‘: zum Text-Bild-Verhältnis in illustrierten De-Remediis-Ausgaben“, in: Enenkel – Papy, *Petrarch and his Readers*, 91-170; R.L. Falkenburg, „Speculative Imagery in Petrarca's Von der Artzney bayder Glueck (1532), in: *ibidem*, 171-191; voorts M. Gräfin Lanckoronska, „Der Petrarcameister. Eine vorläufige Mitteilung“, in: *Gutenberg-Jahrbuch* 27 (1952), 111-120; eadem, „Der Petrarcameister als Monogrammist H.P?“, in: *Stultifera navis* 9 (1952), 128-136; eadem, „Der Petrarcameister und die Reformation“, in: *Imprimatur* 11 (1952-1953), 162-174; eadem, „Die Selbstbildnisse des Petrarcameisters“, in: *Stultifera navis* 10 (1953), 31-34; eadem, „Weiteres zur Identifizierung des Petrarcameisters“, in: *Stultifera navis* 11 (1954), 35-43; eadem, „Die Burgkmair-Werkstatt und der Petrarcameister“, in: *Gutenberg-Jahrbuch* 29 (1954), 171-180; eadem., „Der Petrarca-Meister und Hans Brosamer. Ein Stilvergleich“, in: *Gutenberg-Jahrbuch* 32 (1957), 254-263; M. Lemmer, „Nachwort“, in: Petrarca, *Von der Artzney bayder gleuck*, reprint van de editie Augsburg 1532, 181-209; Th. Musper, *Die Holzschnitte des Petrarca-Meisters. Ein kritisches Verzeichnis mit Einleitung und 28 Abbildungen*, München 1927; H.-J. Raupp, „Die Illustrationen zu Francesco Petrarca ‚Von der Artzney bayder Glueck des guten und des widerwertigen‘ (Augsburg 1532)“, in: *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 45 (1984), 59-112; H. Röttinger, *Hans Weiditz, der Petrarca-Meister*, Straßburg 1904; W. Scheidig, *Die Holzschnitte des Petrarca-Meisters*, Berlin 1955; U. Steinmann, „Die politische Tendenz des Petrarca-Meisters. Seine Stellungnahme gegen die Wahl Karls V. und sein Verhalten zu den Ereignissen in Württemberg“, in: *Staatliche Museen zu Berlin. Forschungen und Berichte* 6 (1964), 40-

- 90; idem, „Der Ständebaum des Petrarkameisters. Ein Hinweis auf seine Beziehungen zu den „Böhmischen Brüdern“, in: *Letopis. Jahresschrift des Instituts für serbische Volksforschung. Festschrift für Paul Nето. Reihe C – Volkskunde 11/12* (Bautzen: 1968-1969), 251-263; R. Wohlfeil – T. Wohlfeil, “Verbildlichung ständischer Gesellschaft. Bartholomäus Bruyn d.Ä. – Petrarcameister (mit Exkursen von Marlies Minuth und Heike Talkenberger)”, in: W. Schulze (Hrsg.), *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität* (München: 1988), 269-331, in het bijzonder 308-319.
10. Voor de tekst van *De remediis utriusque fortune* zie Francesco Petrarca, *Opera quae extant omnia*, ed. J. Herold, Basel: 1554, 1-254 (reprint Ridgewood, New Jersey 1965).
 11. Voor Locher vgl. het artikel door Ilse Guenther in: P.G. Bietenholtz, Th. B. Deutscher (ed.), *Contemporaries of Erasmus*, Toronto-Buffalo-London 2003, 338.
 12. Straatsburg 1497.
 13. Voor de tekst van *Rerum memorandarum libri* vgl. de moderne editie door G. Billanovich, Florence 1943 (*Edizione nazionale delle opere di Francesco Petrarca*, vol. V) en de *Opera quae extant omnia* (ed. Johannes Herold), Basel, Henricus Petri, 1554, 442-550 (reprint Ridgewood, New Jersey 1965).
 14. Ed. Billanovich, I, § 1-10.
 15. Ed. Billanovich, I, § 11-37.
 16. Ed. Billanovich, II, § 2-14.
 17. Ed. Billanovich, II, § 16-36.
 18. Stainer heeft bijvoorbeeld het genre van de emblematiek uitgevonden door Andrea Alciato's epigrammen zonder medeweten van de auteur in geïllustreerde vorm uit te geven.
 19. *De rebus memorandis [...] Jetztunder auff's fleissigst unnd herrlichst auß dem Latein inns Teutsch gebracht durch M. Stephannum Vigilium Pacimontanum und mit schönen Figuren gezieret [...]*, Augsburg 1541; vgl. ook de nieuwe oplage door Christian Egenolffs Erben, Frankfurt 1556.
 20. Hoewel per boek slechts in één illustratie is voorzien, hebben de afbeeldingen niet op de gehele boeken, maar inderdaad slechts telkens op het eerste hoofdstuk resp. de eerste “vitrine” betrekking. Zie afb. 5: de illustratie bevindt zich tussen de “Überschrift” van hoofdstuk 1 en het begin van de tekst van hoofdstuk 1.
 21. *Rerum memorandarum* I,2 (ed. Billanovich): „Iure dicere solitum accepimus, nunquam se minus otiosum quam cum otiosus, nec minus solum quam cum solus esset”; Cicero, *De officiis* III,1,1.
 22. *Rer. Mem.* I,2 „Idque [...] scriptum reliquisse auctor est Cicero”.
 23. Valerius Maximus verheugde zich in een grote belangstelling in Petrarca's kring. Kenmerkend hiervoor is dat Petrarca's vriend, Dionigi da Borgo San Sepolchro, tussen 1329 en 1339 een commentaar op Valerius schreef. Dionigi heeft zijn Valerius-commentaar opgedragen aan Petrarca's mecenas, kardinaal Giovanni Colonna. Voor Dionigi's commentaar zie J.W. Larkin, *A Critical Edition of the First Book of the Commentary of Dionigi da Borgo San Sepolcro on the Facta et dicta memorabilia Urbis Romae of Valerius Maximus*, diss. Fordham Univ. 1967; E. Kessler, *Petrarca und die Geschichte*, München 1978, 101-102. Uit het feit dat Dionigi zijn Valerius-commentaar vóór de *Rerum memorandarum libri* voltooid leidt Kessler af dat Petrarca's kennismaking met Valerius via Dionigi tot stand kwam (102). Dit is mogelijk, toch in strikte zin nauwelijks bewijsbaar. Valerius Maximus was immers ook zonder Dionigi's commentaar goed toegankelijk, aangezien diens *Factorum et dictorum memorabilium libri* sinds de 12e eeuw één van de meest verspreide teksten uit de oudheid vormen. Enigszins merkwaardig is Kessler's opvatting dat Petrarca's *Rerum memorandarum libri* geen *imitatio* van een klassiek werk “mit dem Ziel der Wiederbelebung” zouden

- voorstellen, maar een polemische reactie op Dionigi's commentaar. Aan deze ten onrechte aangebrachte tegenstelling ligt een onhoudbare definitie van *imitatio* ten grondslag.
24. Vgl. ed. C. Kempf, Leipzig 1888 (2. Ausgabe).
 25. Vgl. W.M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, London 1992.
 26. Het is kenmerkend dat Valerius Maximus in de moderne Forschung slechts mondjesmaat aandacht heeft gekregen. Vgl. bijvoorbeeld M. von Albrecht, *Geschichte der Römischen Literatur*, München 1994 (2. Auflage), 858-859. Het is nauwelijks toevallig dat ook het belangrijkste antieke voorbeeld van de vroegmoderne geheugenboeken enigszins in vergetelheid is geraakt. In het Valerius-onderzoek dat zich focust op bronnenstudie, historisch belang en retorica, worden de *Factorum et dictorum memorabilium libri* nergens als geheugenboek geanalyseerd.
 27. De verschillen tussen Valerius Maximus' *Dictorum et factorum memorabilium libri* en Petrarca's *Rerum memorandarum libri* berusten, zoals hierboven geschetst, op Petrarca's anderssoortige verzamelinteresse, niet – zoals Kessler veronderstelt – op het feit dat Petrarca van Valerius slechts “mittelbar” – via Dionigi da Borgo San Sepolcro – kennis nam. Vgl. Kessler, *Petrarca und die Geschichte*, 102: “Auch hier ist also das Verhältnis zur antiken Tradition nicht so klar, wie es sich für den Klassizisten Petrarca geziemt hätte, sondern getrübt, kompliziert durch zeitgenössische Einflüsse einerseits [i.e. Dionigi's commentaar, aanm. K.E.] und Petrarca's Antwort auf diese Einflüsse auf der anderen Seite”.
 28. Vgl. bijvoorbeeld het lemma „Cesar Augustus” in het verzamellaadje “De studio et doctrina” (ed. Billanovich I,13 [p. 11-14]).
 29. Vgl. bijvoorbeeld (ed. Billanovich) I,18 “Atque ut menia Urbis egressi non statim ex Italia fugiamus [...]”; 19 “Nec te, Plini Secunde Veronensis, a Tito Livio disiungam, a quo nec etate nec patria longinquus es”; 20 “En e calle medio Romam rursus [...] retrahor, eo quod Marcum Catonem illum senem [...] silentio suppressens abierim”; 23 “Quenam vero ab Italie finibus digresso prior tellus occurrit? Profecto Trinacria; que et ipsa olim, ut aiunt, Italie pars erat, nunc Italie insula est ”; 24 « in Greciam transfretanti primus Pitagoras occurrit, philosophus et philosophi nominis inventor [...] » etc.
 30. Bijvoorbeeld tussen Caesar en Augustus I,13 (ed. Billanovich) “Divus Cesar Augustus, divi Iulii filius, tam studiose paternis vestigiis inhesisse traditur [...]”; tussen Varro en Caesar en Augustus I,14 “Non indignaberis, Marce Varro, preponi tibi duos tam grandes viros [...]”; tussen Varro en Cicero I,15 “Quem vero Varroni comitem dederim nisi quem modo testem dedi Marcum Tullium?” etc.
 31. I,15 ed. Billanovich (zie de in de voorafgaande noot geciteerde tekst).
 32. I,19 ed. Billanovich: “Nec te, Plini Secunde Veronensis, a Tito Livio disiungam [...]”.
 33. I,22 ed. Billanovich: „Et ne artifices factis et professione simillimos stilo separem, Esopus et etate et arte et opibus et gloria et amicitia Ciceronis, postremo rebus omnibus Roscio pene par fuit [...] ».
 34. G. Genette, *Seuils*, Parijs 1987; dt. editie *Paratexte. Das Buch vom Beiwerk des Buches*, Frankfurt a.M. 1992.
 35. Dat is tot nu toe in onvoldoende mate gebeurd. Kenmerkend voor de situatie is dat bijvoorbeeld B. Pachta in zijn *Editionswissenschaft* (Stuttgart 1997; toegespitst op de editie van Duitse literatuur) en J. Delz in zijn “Textkritik und Editionstechnik” (in: F. Graf [ed.], *Einleitung in die lateinische Philologie*, Stuttgart-Leipzig 1997, 51-73; toegespitst op de editie van Latijnse teksten uit de oudheid) helemaal niet op het verschijnsel ‘paratekst’ ingaan.

36. Zie hiervoor Enenkel – Neuber (ed.), *Cognition and the Book*, passim.
37. Zie hiervoor grondlegend K. Schade, *Andachtsbild. Die Geschichte eines kunsthistorischen Begriffs*, Weimar 1996.
38. Vgl. V. Sgarbi, *Carpaccio*, München 1999, 118-121 (oorspronkelijk Italiaans, Milano 1999).
39. I,14 (ed. Billanovich).
40. I,14,1-5. Bijvoorbeeld I,14,1 „Neque enim nescius eram inter studia Latinorum primum tibi locum eximiamque laudem deberi; memineram id tibi et ab externis tributum et a nostris [...]“.
41. I,14,2 „Vir doctissimus Varro qui tam multa legit, ut aliquid ei scribere vacasse miremur; tam multa scripsit quam multa vix quenquam legere potuisse credamus“.
Petrarca putte deze kernachtige formulering van Varro's bovenmenselijke prestaties uit Augustinus, *De civitate Dei* VI,2.
42. A. Moss, *Printed Common-Place Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford 1996.
43. Ravisius Textor, *Officina Textoris*, Parijs 1520; ik citeer de tekst volgens de door de auteur verbeterde en vermeerderde editie *Ioannis Ravisii Textoris Nivernensis Officina, partim historiiis, partim poeticis referta disciplinis, multo nunc quam prius auctior, additis ab ipso authore antequam e vita excederet, rebus prope innumeris cognitu dignissimis. Cui etiam accessit index copiosissimus, ut ad manum statim habeas quicquid in hoc opere requisieris*, Parijs, Reginald Chauldiere, 1532.
44. In de vermeerderde editie van 1532 fo. IIIr-Xiv.
45. “Occisi ab apris”; in de vermeerderde editie van 1532 fo. XXv-XXIr.
46. “Occisi ab leonibus”; in de vermeerderde editie van 1532 fo. XXIr.
47. “Mortui sub gaudio et risu”; in de vermeerderde editie van 1532 fo. XXVIIIv-XXIXr.
48. “Mortui sub actu Venereo”; in de vermeerderde editie van 1532 fo. XXIXr.
49. “Mortui diversis aliis casibus”; in de vermeerderde editie van 1532 fo. XXXIIIv-XXXIIIv.
50. Fo. IIIv.
51. “Mortui suspensio et cruce”; in de vermeerderde editie van 1532 fo. XXIIIr-v.
52. Fo. XXXIIIv: “Omnium qui cruce perierunt nemo maiore ludibrio affectus est, nemo pluribus tormentis afflictus, nemo frequentioribus plagis mutilatus quam intemeratae virginis innocens filius. Nulla in eo peccati scintilla reperta est, nihil deliquit unquam, mundus ex munda matre natus est. Munde vixit, iusticiam et aequitatem verbo semper et opere docuit. Neque tamen puduit verpos illos et recutitos canes livore et invidia tabescentes causam machinari qua eum morti tradiderunt [...]”.
53. A. Schöne, *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, München 1964 (tweede, bewerkte en vermeerderde oplage 1968; derde 1993). Kritiek op Schöne levert bijvoorbeeld D. Sulzer in: G. Sauder (ed.), *Traktate zur Emblematik. Studien zur Geschichte der Emblematheorien*, St. Ingbert 1992, 32-40.
54. Onlangs hebben we een aanzet gegeven door eerste analyses van een aantal belangrijke Neolatijnse *emblemata*-bundels te publiceren. Zie K.A.E. Enenkel – A.S.Q. Visser, *Mundus Emblematicus. Studies in Neo-Latin Emblem Books*, Turnhout 2003.
55. Antwerpen, Hieronymus Verdussen, 1607. Vgl. de facsimile-editie in de reeks *Emblematisches Cabinet*, Hildesheim-Zürich-New York 1996.
56. M. Thoenfer, „Making a Chimera: Invention, Collaboration and the Production of Otto Vaenius's *Emblemata Horatiana*”, in: A. Adams – M. van der Weij, *Emblems of the Low Countries. A Book Historical Perspective*, Glasgow 2003 (Glasgow Emblem Studies vol. 8), 17-44.
57. Horatius, *Carmina* II,13,13-20.
58. Valerius Maximus, *Dictorum et factorum memorabilium libri* IX,12, ext. 2.